

²⁹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.155.

³⁰ ПСРЛ. Софийская первая летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1925. – Т.5. – С.72.

³¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью – С.64-65.

³² Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.164.

³³ Татищев В.Н. Вказ.праця. – С.64.

³⁴ ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд.-во АН СССР, 1926. – Т.1. – Стб.122.

³⁵ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания / А.А. Шахматов. – Петроград: Тип. А.В. Орлова, 1916. – С.158.

³⁶ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью ... – С.65.

³⁷ Титмар Мерзебургский. Хроника. В 8 книгах /2-е изд., исп. / Перевод с лат. И.В. Дьяконова. – М.: Русская панорама, 2009. – С.178.

³⁸ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

³⁹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.181.

⁴⁰ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.192; ПСРЛ. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т.1. – Стб.151.

⁴¹ Шахматов А.А. Вказ.праця. – С.194.

⁴² Там само. – С.171, 174, 191.

⁴³ ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд.-во АН СССР, 1950. – Т.3. – С.181.

Александр БАЖЕНОВ
(Камянец-Подольский)

ЦЕРКОВНОЕ (ХРАМОВОЕ) СТРОИТЕЛЬСТВО В КИЕВСКОЙ РУСИ В X-XI ВВ.

В статье говорится о церковном (храмовом) строительстве в Киевской Руси в X-XI вв., что было связано с проникновением и утверждением христианства на территории древнерусского государства. На примере храмового строительства выясняется и формирование церковно-административного устройства (становление епархий).

Ключевые слова: церковь, церковное строительство, храм, собор, епархия, митрополит, Киевская Русь.

Aleksandr BAZHENOV
(Kamianets-Podil'skyi)

CHURCH CONSTRUCTION IN KYIV RUS IN THE 10TH-11TH CENTURY

The article is about church (temple) building in Kyiv Rus in X-XI century that was related to penetration and validating of christianity on territory of the Old Russian state. Forming of the church-administrative mode (becoming of dioceses) turns out on the example of temple building.

Keywords: church, church building, temple, cathedral, diocese, metropolitan, Kyiv Rus.

УДК 94:355.4(=131.1)(477.75) «12/14»

Анатолій КУЗЬ
(Чернівці)

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ВІЙСЬКОВОГО РОЗВИТКУ ГЕНУЕЗЬКОЇ ГАЗАРІЇ В XIII – XV СТ.

У статті автор досліджує і виділяє характерні риси військового розвитку генуезьких колоній Північного Причорномор'я в епоху пізнього середньовіччя. На основі використання порівняльного аналізу військового мистецтва Візантії, Золотої Орди, Кримського ханства і Генуї у регіоні показана особлива роль війни і торгівлі в житті колоній.

Ключові слова: генуезці, Крим, ополчення, колонізація, зброя, військове мистецтво, гарнізон, найманці, оборона, регіон.

Вивчаючи історію генуезької колонізації Криму і суміжних територій, а також систему оборони володінь, не можна забувати про те, що військова організація, яка була тут створена для забезпечення стабільної торгівлі Генуї зі Сходом, перебувала в тісному зв'язку з економікою і торгівлею. Відповідно й розвиток військової стратегії і тактики завжди йшов у одному напрямку з геополітичною та економічною вигодою у цьому регіоні.

Дослідження еволюції військової організації та її місця в економічній та політичній системах генуезької Газарії є актуальним з огляду на стійкість моделі «фінанси-дипломатія-війна», яка в різних трансформаціях існувала впродовж всього історичного процесу як в Україні, так і в Європі, залишається популярною і в сучасному світі. Крім того, проблема військового розвитку генуезької Газарії у другій половині XIII-XV ст. тривалий час залишалася поза увагою вітчизняної та зарубіжної історіографії. Окремі питання щодо теорії війни і торгівлі у цьому регіоні розглядалися тільки французьким медієвістом М.Баларом¹ (як особлива військова форма колонізації). Також загальні теоретичні аспекти проблеми, пов'язані з генуезькою колонізацією і роллю війни, присутні у працях У.Мак-Ніла² та Ч.Тіллі³.

Генуезьке військово мистецтво у Газарії мало свої особливі характерні риси. Тому мета дослідження полягає у тому, щоб показати особливість функціонування військової організації і визначити місце військових сил генуезької Газарії у контексті середньовічної воєнної справи Північного Причорномор'я. Здійснюючи активну торговельну діяльність у фактично світовому масштабі, генуезці вміло запозичили як візантійські, так і мусульманські військові традиції, що, в свою чергу, спиралися на використання практичного досвіду і теорії цілих епох.

Зовнішні ризики і внутрішні загрози включали в себе особливу політику захисту. Вона опиралася у першу чергу на дипломатію. У кожній торговель-

ній факторії, а на пізнішому етапі й у торгових містах, реєстри масаріїв фіксують постійні обміни посланців; політика подарунків і підкупів була менш дороговартісна, аніж будівництво фортифікацій і утримання гарнізонів⁴.

Генуезцям доводилося протистояти супротивникам з різними військовими традиціями. Це впливало на розмах і характер бойових дій. Маневреність і численність татар дозволяла латинцям розраховувати на успіх лише при обороні приморських фортець. При зіткненні із греками Готії, які не мали чисельної і якісної переваги, генуезці були, як правило стороною, що атакує. При штурмі укріплень Готії італійці демонстрували свою технічну перевагу, використовуючи облогу техніку, артилерію й арбалети. Важливо, що на генуезькій стороні була і якісна перевага особового складу збройних сил, ядро яких становили найманці. Нарешті, боротьба із князівством Феодоро носила характер боротьби за периферійні укріплені пункти⁵. Важливим є те, що генуезці ніколи не намагалися опанувати Мангупом (хоча такі плани інколи з'являлися), а феодорити не досягали на Кафу.

Складно оцінити масштаби взаємовпливу генуезького, грецького й татарського військового мистецтва. Факти запозичення елементів озброєння або внесення коректив у тактику бою на території Криму незначні та несуттєві. Деякі елементи озброєння, властиві візантійському військовому мистецтву (трибули та металеві снаряди з запальною сумішшю), що фіксуються в генуезькій Газарії були завезені сюди з метрополії. Очевидно, що переважна більшість зіткнень генуезців і їх супротивників у регіоні носили характер фортечної війни, яка була типовою для середньовічної Європи.

Однак доречно допустити, що кожна зі сторін використовувала військові досягнення своїх супротивників. Особливо таке взаємопроникнення можливе між ополченнями генуезьких колоній і греками Таврики, оскільки вони перебували в постійному зіткненні й часто належали до одного етносу й однієї конфесії⁶.

В Італії поява професійних підрозділів підкреслила небоєздатність ополчення, адже ведення бойових дій вимагало складної взаємодії піхоти і кавалерії. Крім того, зростаюча майнова диференціація між багатими і бідними в самих містах робила співпрацю між ними досить ненадійною і хиткою. До середини XIV ст. замість міського ополчення часто воювали наймані компанії різного походження. Організовану оборону факторій почали здійснювати професійні підрозділи, командири (або капітани) яких обговорювали з міською владою контракти з надання певних послуг у певні проміжки часу⁷. Зрозуміло, це не означало, що міське ополчення повністю зникло як вагома складова у війнах, проте воно перейшло на другорядні позиції і скликалося рідко, у крайніх випадках.

Власне, у генуезькій Газарії видно суттєві відмінності щодо цього. З одного боку, генуезці в колоніях активно впроваджували новітню модель, при якій наймані підрозділи широко використовувалися в обороні міст і замків як у мирний час, так і в період воєн. З другого – під час затяжних конфліктів із Золотою Ордою та Османською імперією, які часто супроводжувалися облогами, а отже загрозою існування генуезьких володінь, на перше місце завжди виступало ополчення. Це було характерним під час оборони Кафи від військ Джанібєка у 1344 та 1346 рр.⁸, у період вторгнення армії Тамерлана у 1395 р.⁹, а також у 1475 р., коли османські війська штурмували Кафу та Солдайю¹⁰. Окремі дослідники не виключали й того факту, що ополчення Кафи могло брати участь у поході генуезьких військ на Солхат у 1434 р., тобто використовувалося і в наступальних військових операціях¹¹. У Криму, ймовірно існувала змішана система комплектування військ, що забезпечувала життєздатність найбільших міст Газарії.

Генуезці зберегли ополчення як провідну силу в колоніях через ряд причин. По-перше, вагомим фактором було фінансове питання. Утримання на постійній основі багаточисленних гарнізонів, здатних самостійно обороняти міські мури, надзвичайно обтяжувало бюджет як місцевий (перш за все Кафи), так і метрополії, яка завжди перебувала у складному фінансовому становищі. Організація і управління місцевим ополченням обходилися набагато дешевше. Метрополії доводилося лише забезпечувати постачання зброї і наймати досвідчених капітанів.

По-друге, навіть як би генуезці й хотіли вивести місцеве ополчення на другий план, зробити це було фактично неможливо. В етнічному плані латинцями, як правило, становили не більше 20% від загальної кількості населення Кафи та Солдайї, а в торгових пунктах та інших поселеннях узбережжя і того менше¹². Постійне ж перекидання значних підрозділів, набраних у Італії, на великі відстані було недоцільною і надто дорогою справою.

По-третє, збереження ополчення як основної сили в колоніях було стримуючим фактором в етнонаціональних відносинах. Надаючи можливість місцевим жителям активно долучатися до організації і управління підрозділами ополчення як сотників чи десятників, а в окремих випадках і командирів у окремих з'єднаннях, участі в охороні громадського порядку і чатах у мирний час, генуезька адміністрація тим самим згладжувала можливі суперечності між етносами, а свою домінуючу роль в політичному плані посилювала.

Отже, у Північному Причорномор'ї генуезці створили таку військову організацію, при якій важлива роль відводилася і найманцям, і міському ополченню. Це особливий випадок в історії регіону. У сусідніх народів існувала чітко виражена військова організація, де провідна роль відводилася

тій чи іншій моделі комплектування військ. У грецькому князівстві Феодоро, яке з'явилося на карті Криму з 60-х рр. XIV ст., основу військової могутності становило піше феодалне ополчення, яке за деякими даними не перевищувало 5-6 тисяч осіб¹³. Генуезькі писемні джерела та поодинокі епіграфічні матеріали, на які опираються дослідники при вивченні історії князівства, не згадують про наймані військові підрозділи.

У Кримському улусі Золотої Орди, що з часом трансформувалася у Кримське ханство, довгий час не було регулярного війська, а у військових походах брало участь фактично все чоловіче населення степової й передгірної частини півострова, здатне носити зброю. Військові сили Кримського ханства, починаючи з другої половини XV ст., склалися з трьох основних компонентів: особистої ханської гвардії, у яку входив на пізніх етапах і османський контингент, а також загони лучників, і артилерії (з XVI ст.), рекрутовані з жителів Криму; дружини беїв; ополчення, що скликалося у випадку великого походу із числа рядових татар-чоловіків віком від 15 до 70 років. До власне татарського війська додавалися контингенти, які виставлялися васалами хана¹⁴.

Певною мірою наближена до генуезьких порядків ситуація у військовій організації спостерігалася у Південному Причорномор'ї та на берегах Босфору, де розкинулися візантійські володіння, і Трапезунд. Ймовірно, це стало наслідком сильного впливу і певної інтеграції західноєвропейського військового укладу у Візантії та її колишніх територіях, що спостерігався з часів Четвертого Хрестового походу (1204 р.). Так, у Трапезунді комплектування імператорського війська, судячи з джерел, полягало у призові контингентів з підвладних і васальних василевсу земель. Хоча в окремих випадках Великі Комніни не раз використовували генуезців та інших латинян у своїх військових акціях як найманців¹⁵.

У Пізній Візантії найманці відігравали не менш важливу роль, ніж воїни-проніари. Візантійська армія у часи Палеологів опиралася на систему проній (проноія). Дрібні та середні феодали, отримавши у власність від імператора землі, повинні були постачати відповідно до наданого наділу певну кількість воїнів у повному озброєнні. Проте у XIV – XV ст. все частіше імператори звертаються до послуг найманців-латинян або мусульман¹⁶. Візантійський імператор і солдат Іоанн Кантакузен завжди підкреслював, що є необхідність утримувати мобільні війська найманців, які в будь-який час могли виступити в похід зі своєю зброєю¹⁷. Західноєвропейські найманці забезпечували Візантію як важкою кавалерією, так і цілими пішими загонами, прикладом чого може бути Каталонська компанія Рожера де Флора¹⁸.

Як відзначали деякі науковці, у генуезьких колоніях Криму спостерігалася надзвичайно велика

рухливість і мобільність місцевих гарнізонів. Як правило, вони мінялися щороку, інколи двічі на рік. Зокрема, тільки один солдат, який перебував на службі в Кафі у 1374 р. повторно згадується у мисаріях 1386-1387 рр.; п'ятеро з тих, що прибули у 1374 р., протрималися до 1381-1382 рр., вісім воїнів – з 1381 по 1387 рр.¹⁹ Зумовлено це було, мабуть, тим, що постійні ротації особового складу «оздоровлювали» бойовий дух і постійну військову готовність солдатів, які при тривалому перебуванні на одному місці втрачали свої бойові якості. Не виключено, що таким чином генуезьке купецтво забезпечувало свої торговельні факторії від подальшої мілітаризації.

Екстраординарною подією для генуезької Газарії, як і для всього Причорномор'я, стала поява на її території кондот'єрів. Як відомо, кондот'єрство являло собою особливу форму найманства, що була притаманна виключно Італії. Таку систему вербування військ у Криму вперше запровадив Банк св. Георгія після переходу колоній у його власність. Так чи інакше, кондот'єри до кінця не виправдали покладених на них сподівань і не зуміли докорінно покращити воєнну ситуацію в регіоні. Незначні кількісно військові загони, якими вони командували, не були здатні ефективно протидіяти османській загрози. Проте сам факт присутності «капітанів удачі» в Криму став знаковим у історії цього регіону²⁰.

Оборонна доктрина, якої дотримувалися генуезці у Газарії, а також акцент на використанні різних фортифікаційних укріплень зумовили відсутність у колоніях повноцінної кінноти. Це видається досить дивним на фоні того, що у Східній Європі у структурі військ кінні підрозділи перебували на провідних позиціях. Те ж саме спостерігалася у Візантії і Трапезунді, де кінні війська широко використовувалися. Проте не варто говорити про повну відсутність будь-яких кінних підрозділів, оскільки на службі у консулів все ж перебували кінні оргузі та козаки²¹. Перші відігравали роль ескорту консула і посланців у різних дипломатичних місіях, останні – тимчасових вільнонайманих підрозділів для виконання конкретних локальних завдань. Постійних значних кінних формувань не було і в князівстві Феодоро, яке межувало з генуезькою Газарією. Такі спільні риси в організації згаданих територій були зумовлені різними факторами: невеликою за протяжністю територією; гірським рельєфом; дорожнечою утриманням коней (високі ціни на бойових коней, наявність конюшень, фуражу і спорядження). Зрештою, акцент на піхоту робився через відсутність необхідності в утриманні постійнодіючої кінноти. Для виконання конкретних короткотривалих акцій набагато дешевше і простіше було найняти окремі збройні ватаги козаків-авантюристів, які наймалися зі своїми кіннями і зброєю.

Історичні умови, в яких перебували генуезці, географічне розташування, пріоритетність торго-

вельних маршрутів визначали загальний вигляд укріплень тих чи інших факторій, які часто принципово відрізнялися. Міста й поселення генуезців, зокрема Фамагуста на Кіпрі, поселення на Хіосі та інших островах Латинської Романії часто розміщувалися на окраїнах низької прибережної рівнини. При цьому система захисту включала тільки одну єдину лінію насипів, посилену укріпленням портом, біля якого зводилася невеличка фортеця або форт, інколи укріплений палац. На їхньому фоні укріплення Кафи мали зовсім інший характер. Тут існувала складна організація, що формувалася довкола міського ядра, розміщеного на схилах пагорба, який височів над морем. У той самий момент, коли метрополія об'єднувала свої власні передмістя – бурги св. Стефана і св. Томмазо у 1320-1350-х рр. – Кафа включала їх у укріплений простір і з цього часу становила собою аналогічну форму міського пейзажу з материнською метрополією: «castrum» і «civitas», обнесені однією стіною, поселення «extra muras castris» і «infra fossam», об'єднані по зовнішній огорожі, і більше того, необмежений і відкритий простір передмість і виноградників тощо²².

Комерціалізація військової служби залежала від комерціалізації зброярського ремесла, і в той же час вона підтримувала ремесло на постійно високому рівні²³. Врешті-решт, солдат без зброї нікому не був потрібен, тоді як озброєний солдат міг запропонувати свої послуги за ціною, яка відповідала вартості його зброї і вмінню користуватися нею. Як правило, далека торгівля також залежала від відкритого доступу до зброї, оскільки неозброєний корабель або караван не дійшов би до цілі.

Підготовка до війни, тим більше у великих масштабах, змушувала правителів застосовувати вилучення ресурсів. Доводилося будувати інфраструктуру обкладання податками, поставок і управління, яку треба підтримувати саму по собі і яка часто росла швидше, аніж армія та флот. Ті, хто управляли цією інфраструктурою, отримували владу, у них складалися власні інтереси, причому ця влада та інтереси суттєво обмежували характер і насиченість воєнних дій, які могла б вести та чи інша країна. Монгольські, а пізніше татарські держави Європи вирішували ці проблеми набігами й грабежем, не обтяжуючи себе створенням стійких адміністрацій. Втім, ця стратегія виявилася недовговічною, і згодом ці держави не встояли перед добре профінансованими величезними арміями. На протипагу монголам і татарам найбільш комерціалізовані держави, такі як Генуя, розв'язували ці проблеми, беручи позики або наймаючи структури, необхідні для вилучення засобів ведення війни²⁴.

Генуезьке купецтво в період пізнього середньовіччя виявляло новаторський підхід у сфері впровадження нових видів озброєнь і їх подальшого вдосконалення у своїх факторіях. У торговельні міста Криму лігурійці завжди завозили новітнє

озброєння і технології як для подальшого продажу, так і для внутрішнього використання²⁵. У період XIV – XV ст. генуезька Газарія була єдиним регіоном, де успішно використовувався арбалет, малі і великі металеві машини, вогнепальна зброя²⁶. Сусідні країни в цей час в контексті інновацій і технологізації озброєння перебували далеко позаду. Вміле застосування вказаних озброєнь при обороні фортець дозволяло лігурійцям успішно відбивати атаки татар і феодоритів, на рівних протистояти своїм одвічним супротивникам – венеціанцям.

Головну силу Генуї складало масове використання арбалета, зброї скоріше народної, аніж аристократичної. У арбалета була незаперечна перевага. Лучникові доводилося роками навчатися стрільбі з лука, тоді як арбалетнику достатньо було зрозуміти механізм перезарядження й прицілювання. Вирішальну роль у зростанні популярності арбалетів відіграло те, що з XIV ст. їх тягива стала натягатися воротом. Таким чином, легкий арбалет став важким, його перевага над луком у пробивній силі стала тотальною – арбалетні болти пробивали суцільний обладунок. При цьому коловорот дозволяв зводити арбалет без особливих зусиль²⁷. Захищений міцними мурами арбалетник, який відстрілювався від нападів татар у Кафі, Солдайї чи Чембало, перетворювався на неприступну бойову одиницю, вивести яку з ладу було надзвичайно складно.

Поява перших зразків вогнепальної зброї на берегах Чорного моря була пов'язана теж з діяльністю тут генуезців і венеціанців. Причому перші зуміли її не тільки впровадити, але й налагодити на певному етапі виробництво і широкий збут вогнепальної зброї. При цьому центральне місце відводилося Кафі як потужному центру ремісничого виробництва²⁸. Деякі непрямі відомості можуть вказувати на те, що поява гармат на Русі в останній чверті XIV ст. була пов'язана з торговельною діяльністю генуезців у Криму. Генуезьке озброєння як продукт товарообміну мало широку географію у Східній Європі²⁹. Різноманітна зброя на зразок «кинджалів фряжських» чи «кончарів фряжських» згадується на озброєнні руських військ на Куликовому полі у 1380 р.³⁰ Досить часто археологічні знахідки генуезького озброєння знаходять на Кавказі³¹. У процесі розширення географії розповсюдження нових видів озброєння Республікою св. Георгія не останнє місце займали колонії Газарії, що часто виступали в ролі передавальних центрів або місць виробництва.

Підсумовуючи викладене, варто відзначити, що лігурійці дотримувалися оборонної доктрини, перш за все захищаючи свої торговельні інтереси в цьому регіоні. Наступальні дії на суші вони застосовували вкрай рідко. Звертає на себе увагу та обставина, що у всіх успішних для генуезців воєнних зіткненнях вони не відривалися від моря. Розташу-

вання всіх факторій безпосередньо на морському узбережжі суттєво підвищувало значення флоту в організації їх оборони. Найбільш прогресивним у цей період стало включення вогнепальної артилерії у загальну диспозицію облог і штурмів укріплених пунктів. Генуезці прагнули перш за все до торговельної експансії і до використання захоплених або придбаних територій як транзитних пунктів і перевалочних баз.

¹ Balard M. Les formes militaires de la colonisation geneoise (XIII –XVe siecle) // *Castrum 3. Guerre, fortification et habitat dans le monde Mediterraneen au Moyen Age.* – Madrid, 1988. – P. 67-78.

² Мак-Нил У. В погоне за мощью: технология, вооруженная сила и общество в XI – XX веках / [пер. с англ. Т. Ованнисяна]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2008. – 456 с.

³ Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства, 990– 1992 гг. / [пер. с англ. Т. Б. Менской]. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с.

⁴ Balard M. Les formes militaires de la colonisation geneoise... – P. 70.

⁵ Зибалов А.А. Армия и флот генуезских колоний Северного Причерноморья XIII–XV вв.: дипломная работа образовательно-квалификационного уровня «специалист». – Х., 2007. – С. 96.

⁶ Там само. – С. 102.

⁷ Мак-Нил У. В погоне за мощью: технология, вооруженная сила и общество... – С. 95; Контамин Ф. Война в средние века / [пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова]. – СПб.: Ювента, 2001. – С. 176-177.

⁸ Georgii Stellae. *Annales Genuenses* / [a cura di L. A. Muratori] // *RIS.* – 1730. – Vol. XVII. – Pt. 2. – Coll. 1080-1081; Nicephori Gregorae. *Byzantina historia Graece et Latine* / Nicephori Gregorae; [a cura L. Schopeni]. – Bonnae : Impensis E. Weberi, 1830. – Т.2. – P. 685-687; Balard M. *La Romanie gernoise: XIIe – debut du XVe siercle.* – Roma; Genova: Ercole française de Rome, 1978. – Vol. 1 – 2. – P. 76.

⁹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: в 2 т. – М., 1884. – Т.1: Извлечения из сочинений арабских. – С. 330.

¹⁰ Колли Л. П. Исторические документы о падении Кафы // *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* – 1911. – № 45. – С. 15.

¹¹ Мыщ В. Л. Укрепление Таврики X – XV вв. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 80.

¹² Карпов С. П. Итальянская колонизация городов Причерноморья в XIII – XV вв. как этно-социальное явление // *Античный и средневековый город: тезисы докладов VII Съездовских чтений, (Севастополь, 25 августа – 4 сентября 1994 г.).* – Екатеринбург-Севастополь, 1994. – С. 18; Balard M. Les formes militaires de la colonisation geneoise... – P. 68.

¹³ Мыщ В. Л. Укрепление Таврики X – XV вв. – С. 77.

¹⁴ Броневский М. Описание Крыма (*Tartaria Descriptio*) / [пер. с лат. И. Г. Шершневича] // *ЗООИД.* – 1867. – Т.VI. – С. 365, 367; Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – М.: Издательский дом «Рубежи XXI», 2005. – Т. 1. – С. 307, 313, 345.

¹⁵ Карпов С. П. Армия Трапезундской империи // *Византийские очерки: труды российских ученых к XXI Международному конгрессу византистов.* – СПб., 2006. – С. 88 – 90; Карпов С. П. *История Трапезундской империи.* – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 155.

¹⁶ Kyriakidis S. *Warfare in late Byzantium, 1204 – 1453.* – Leiden: Brill, 2011. – P. 101-117.

¹⁷ Ioannis Cantacuzeni. *Eximperatoris Historiarum Libri IV: Graece et Latine* / [ed. by L. Schopeni]. – New York: Cambridge University Press, 2012. – P. 81-82, 354.

¹⁸ The Catalan Expedition to the East: From the Chronicle of Ramyn Muntaner / [translated by Robert D. Hughes]. – Woodbridge: Tamesis Books, 2006. – P. 36-46.

¹⁹ Balard M. Les formes militaires de la colonisation geneoise... – P. 78.

²⁰ Кузь А. Корсиканські кондотьери на службі в Кафі (50-ті рр. XV ст.) // *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* – 2011. – Вип. 583 – 584. – С. 91 – 95.

²¹ Кузь А. Козаки на службі в генуезьких колоніях Криму (XV ст.) (До проблеми трактування терміна «casachos») // 390-річчя Хотинської битви 1621 року: матеріали Міжнародної наукової конференції, (Чернівці-Хотин, 22-23 вересня 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 131 – 136; Каранькова Л. Л. К проблеме формирования служилого казачества в России // *Вестник Санкт-Петербургского университета.* – 2006. – № 4. – С.8 – 10.

²² Balard M. Les formes militaires de la colonisation geneoise... – P. 74.

²³ Ffoulkes C. *The armourer and his craft from the 11th to the 16th century.* – Barrie: RNU Press, 2009. – P. 32.

²⁴ Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства, 990– 1992 гг... – С. 48.

²⁵ Кузь А. И. Итальянская торговля оружием в Северном Причерноморье в XIV – XVI вв. // *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): материалы международной научной конференции.* – СПб.: Любавич, 2010. – С. 154 – 157.

²⁶ Зибалов А. Генуезские арбалеты в Крыму (по материалам археологических раскопок) // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: тези доповідей V Міжнародної студентської наукової археологічної конференції, (Чернівці, 14 – 16 квітня 2006 р.).* – Чернівці: Сіверянська думка, 2006. – С. 49; Семин С. Средневековое вооружение Крыма второй половины XIII – XV вв.: арбалет (по материалам археологических раскопок) // *Acta musei Varnaensis I: оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV – XV в.* – Варна, 2002. – С. 213 – 220.

²⁷ Палмер Д. Арбалет / Д. Палмер, В. Содэл, В. Фоли // *В мире науки.* – 1985. – №3. – С. 67 – 70.

²⁸ Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV – XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // *Древности-2010: Харьковский историко-археологический ежегодник.* – 2010. – Вып. 9. – С. 72.

²⁹ Кузь А. И. Итальянская торговля оружием... – С. 154-157.

³⁰ Мавродин В. В. Куликовская битва / Владимир Васильевич Мавродин. – М.: Знание, 1980. – С. 33-47.

³¹ Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа / Эмма Григорьевна Аствацатурян. – СПб.: Атлант, 2004. –

С. 35-36; Сальников А. В. Эволюция вооружения северокавказского воина XIII – XV веков под влиянием центральноазиатского и европейского военного дела: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история»; 07.00.06 «Археология». – Ставрополь, 2008. – С. 19-22.

Анатолій КУЗЬ
(Черновци)

ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ВОЕННОГО РАЗВИТИЯ ГЕНУЭЗСКОЙ ГАЗАРИИ В XIII – XV ВВ.

В статье автор исследует и выделяет отличительные черты военного развития генуэзских колоний Северного Причерноморья в эпоху позднего средневековья. На основании использования сравнительного анализа военного искусства Византии, Золотой Орды, Крымского ханства и Генуи в регионе показано особую роль войны и торговли в жизни колоний.

Ключевые слова: генуэзцы, Крым, ополчение, колонизация, оружие, военное искусство, гарнизон, наемники, оборона, регион.

Anatoliy KUZ'
(Chernivtsi)

TYPICAL FEATURES OF GENOA GAZARIA MILITARY DEVELOPMENT IN THE 13TH – 15TH CENTURY

In the article, the author explores and highlights the distinctive features of the military development of Genoese colony of Northern Black Sea region in the late Middle Ages. Based on a comparative analysis of the use of military art of Byzantium, the Golden Horde, the Crimean Khanate and Genoa in the region shows the special role of war and trade in the life of the colonies.

Key words: Genoese, Crimea, militia, colonization, weapons, military art, the garrison, the mercenaries, defense, region.

УДК 94(477)«14/15»

Андрій КРАСНОЖОН
(Одеса)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАПІДАРНИХ ПАМ'ЯТОК XV СТ. З СЕРЕДНЬОВІЧНОГО БІЛГОРОДА-НА-ДНІСТРІ

Стаття присвячена унікальній знахідці у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею – колекції з п'яти пам'ятних плит – XV ст. з фортеці Білгород-на-Дністрі. Ця колекція вважалась загубленою понад 100 років. Значний інтерес до пам'яток з боку румунського, молдавського, українського та російського наукового співтовариства пов'язаний з тим, що дані цих плит покладені в основу хронології будівництва фортеці.

Ключові слова: Білгород-Дністровська фортеця, епіграфіка, середньовічна фортифікація.

Білгород-Дністровська фортеця XV – XVIII ст. є дуже складною, «багатошаровою» архітектурною пам'яткою, про час появи якої та етапи розвитку документальні історичні джерела не зберегли ніяких конкретних свідчень. Будівельна історія фортеці може бути поділена на два великих періоди: молдавський і турецький. Перший розпочався зі встановленням у місті влади молдавських господарів на межі XIV – XV ст. і закінчився влітку 1484 р., коли його захопив османський султан Баєзід II, а зовнішні укріплення фортеці були зруйновані артилерією. Другий період розпочався майже відразу після штурму міста, з відновлення турками фортечного фронту з напільного боку, вздовж лінії оборонного рову, і продовжувався аж до переходу фортеці під владу Російської імперії у 1812 р.

Кожний з цих періодів знайшов своє відображення не тільки в архітектурі фортечного ансамблю, але, перш за все, в пам'ятних закладних плитах, що розташовувалися на його стінах і вежах. При скупості джерельної бази короткі свідчення з текстів цих небагатьох лапідарних пам'яток, що дійшли до нашого дня, майже зразу перетворились чи не в основне джерело загальних уявлень про будівельну періодизацію фортеці, залишаючись такою протягом 160 років, аж до останнього часу.

Особливої уваги дослідники приділяли серії з п'яти плит раннього, молдавського періоду історії фортеці, що традиційно датуються 1440 – початком 1480-х років. Саме на основі повідомлень текстів цих плит була побудована хронологія усього фортечного ансамблю. В історіографії міцно закріпилася уява про те, що на різних етапах фортечні стіни і вежі Білгорода будували такі молдавські господарі, як Стефан II, Олександр II і пиркалаб Станчул, господар Стефан III Великий і пиркалаби Дума, Херман і Лука¹.

Колекція плит була введена до наукового обігу трьома відомими дослідниками історії Причорномор'я: А.С.Уваровим (дві плити з грецьким текстом, з розділювальної стіни і вежі № 26)², М.М.Мурзакевичем (плита з грецьким текстом, з розділювальної стіни)³ і О.О.Кочубінським (три плити з текстами на старослов'янській мові)⁴. Ними були опубліковані прорисовки і фотографії плит, а також дані про їх розміри.

Одна плита (з вежі № 26) була втрачена в період між 1848 р., коли її ще бачив А.С.Уваров⁵, та 1860 р., коли факт пропажі уже було виявлено⁶. Що стосується решти чотирьох плит, то останні ще до 1912 р. зберігалися в зібраннях Одеського музею старожитностей⁷, після чого також безслідно зникли. Тому усі наступні покоління дослідників змушені були працювати з поодинокими фотографіями (не найкращої якості) і уточняти по них опубліковані епіграфістами в XIX – на початку XX ст. варіанти перекладів текстів⁸. У зв'язку з цим ряд питань, що пов'язані з датуванням плит,